

ग्रामीण भागातील महिलांचे औद्योगिक योगदान

प्रा.डॉ.लतिका महादेव कट्टीमनी

संतोष भीमराव पाटील कला,वाणिज्य व विज्ञान,
महाविद्यालय,मंद्रूप ता.द. सोलापूर, जि.सोलापूर

❖ प्रस्तावना :-

ग्रामीण भारताच्या विस्तीर्ण विस्तारामध्ये, जिथे परंपरा नवकल्पना आणि संधींना आव्हानांसह एकत्रित करते, महिला उद्योजकतेची भूमिका आर्थिक वाढ, सामाजिक सक्षमीकरण आणि शाश्वत विकासाला चालना देणारी एक परिवर्तनकारी शक्ती म्हणून उदयास येते. येथे, आपल्या देशाच्या हृदयस्थानी, महिला उद्योजक केवळ बदलाच्या प्रतिनिधी नाहीत; ते लवचिकतेचे केवळ बदलाच्या प्रतिनिधी नाहीत; ते लवचिकतेचे शिल्पकार, प्रगतीचे उत्प्रेरक आणि आशेचे आश्रयदाता आहेत. ग्रामीण भारतातील महिला उद्योजकतेचे महत्त्व जाणून घेऊया आणि या वाढत्या परिसंस्थेचे समर्थन आणि पालनपोषण करण्यात बँका आणि वित्तीय संस्था महत्त्वाची भूमिका कशी निभावू शकतात याचा शोध घेऊ या.

महिलांच्या सक्षमीकरणाचा विचार तर खऱ्या अर्थाने स्त्रीवादी चळवळीच्या रूपाने सर्वप्रथम अमेरिका, युरोप यांसारख्या देशात निर्माण झाला व हा विचार हळूहळू आफ्रिकन, आशियन देशांमध्ये पसरला स्त्रीवादी चळवळीने प्रस्थापित पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या लिंग विभक्तीच्या दृष्टीकोनाला भेदण्याचे काम सुरु केले. त्याचाच प्रभाव म्हणून जगभरात महिलांच्या सबलीकरणाच्या दृष्टिकोनाला पाठबळ मिळू लागले. १९४८ साली मानवी हक्कांचा वैश्विक जाहीरनामा संयुक्त राष्ट्रसंघाने जाहीर केला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष म्हणून जाहीर केले. तर १९७५ ते १९८५ हे आंतरराष्ट्रीय महिला दशक मानून घोषित केले ग्रामीण स्त्रियांच्या विकासपर्वातील महत्वपूर्ण दिवस म्हणजे १५ ऑक्टोबर २००८ होय कारण या दिवशी संयुक्त राष्ट्रसंघाने पहिल्या आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिनाची घोषणा केली. व यापुढे दर वर्षी १५ ऑक्टोबर हा दिवस जगभर आंतरराष्ट्रीय ग्रामीण महिला दिवस मानून साजरा करण्याचे शिक्कामोर्तब झाले. तसेच २००१ हे वर्ष भारत सरकारने राष्ट्रीय महिला सबलीकरण वर्ष म्हणून घोषित केले. यातूनच सर्व समूदायातील महिलांच्या सक्षमीकरणाला पोषक वातावरण निर्माण झाले. त्या दृष्टिने प्रस्तुत संशोधन लेखात ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणातील मुख्य घटकांचा संशोधनात्मक दृष्टिकोनातून आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

❖ कृषी क्षेत्र आणि ग्रामीण महिला सक्षमीकरण

कृषी क्षेत्रातील प्रगतीमध्ये ग्रामीण महिलांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा साधारणतः ७० टक्के भाग हा कृषी व कृषीशी संबंधित उद्योगाशी निगडित आहे एकूण महिलांमध्ये खेड्यात राहणाऱ्या महिलांची संख्या जवळ-जवळ ७२ टक्के आहे. अर्थातच ग्रामीण स्त्रियांची संख्या सर्वाधिक आहे एका अभ्यासानुसार महिलांचे सर्वाधिक कामे हे अदृश्य स्वरूपात असते. विषय राष्ट्राच्या जमा खर्चात त्याची नोंद होत नाही. याउलट पुरुषांनी केलेल्या कामाचा केवळ २४ टक्के भागच अदृश्य सारूपात असतो असे स्पष्ट झाले आहे जर आशा महिलांच्या अदृश्य स्वरूपाच्या कामाचे मूल्य काढल्यास राष्ट्रीय उत्पन्नात नक्कीच भर पडेल तसेच विकासाच्या संदर्भात कोणत्याही समाजात महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने समान संधी उपलब्ध नाहीत स्त्रिया ग्रामीण भागातील असो किंवा अन्य समुदायातील, त्यांना अर्थाजनाच्या व विकासाच्या संधी भारतीय परंपरेत तशा अत्यल्पच कारण भारतीय पुरुषसत्ताक व्यवस्थेने स्त्रीचे क्षेत्र केवळ 'चूल आणि मूल' एवढेच मर्यादित ठेवले. मात्र या मर्यादिला भेदण्याचे महान कार्य भारतीय राज्यघटनेच्या रुपाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी केले यातून स्त्रियांचे पुरुषांच्या बरोबरीचे स्थान घटनात्मक रित्या मान्य झाले आणि म्हणून त्यांचे हे कार्य केवळ ग्रामीण समुदायातील महिलांसाठीच नव्हे तर सर्व भारतीय नागरिकांच्या विकासाच्या दृष्टिने महत्त्वपूर्ण ठरते .

❖ सक्षमीकरणाची संकल्पना

महिला या घटकाच्या व विशेष ग्रामीण महिला सक्षमीकरणाचा विचार करण्यापूर्वी 'सक्षमीकरण' ही संकल्पना समजून घेणे उचित ठरते. जागतिक बँकेच्या मते सक्षमीकरण म्हणजे लोकांच्या निवड करण्याच्या संधीमध्ये वाढ करणे, लोकांच्या आयुष्यावर प्रभाव पाडणाऱ्या संस्थांचे उत्तरदायीत्व निश्चित करणे, त्यामध्ये सहभागी होणे. त्यावर प्रभाव पाडणे नियंत्रण ठेवणे होय.

❖ महिला सक्षमीकरणाची परिभाषा

लिंग विषमतेला खतपाणी घालणारी परंपरागत समाज रचना व समाज धरणेत बदल आणणारी आहे की, ज्यातून महिला समता निश्चित होते आणि हाथ महिला सक्षमीकरणाचा आधार मानला गेलेला आहे आपणास असे लक्षात येते की महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेत लिंगभाव समता, महिलांचा निर्णय विकासाची समान संधी हे घटक महत्त्वपूर्ण आहेत.

❖ ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात केंद्र शासनाची भूमिका

ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केंद्र शासनाकडून अनेक कल्याणकारी योजना राबविल्या जातात त्यातील काही योजना ह्या पूर्णतः ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी समर्पित आहेत, यातील अनेक योजना ह्या सध्या अस्तित्वात नाहीत मात्र तरीही त्यांचे महिलांच्या सबलीकरणातील योगदान महत्त्वपूर्ण आहे त्या योजना खालील प्रमाणे

१) एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम

हा कार्यक्रम २ ऑक्टोबर १९८० या वर्षी सुरु करण्यात आला होता त्याचा मुख्य हेतु ग्रामीण गरीबाना दारिद्र्यरेषेच्या वर आणून आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी करणे हा होता या कार्यक्रमाचा फायदा ग्रामीण महिलांनाही झालेला आहे.

२) ग्रामीण क्षेत्रातील महिला व बालकांचा विकास

सदर योजना १९८२ साली सुरु करण्यात आली यातून ग्रामीण गरीब स्त्रियांना गटाच्या माध्यमातून संघटित करून त्यांना सक्षम करण्याचा प्रयत्न झाला जाहे

३) महिला प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमांना पाठबळ

सदर कार्यक्रम केंद्र शासनाच्या महिला बाल विकास विभागामार्फत १९८६-८७ साली सुरु करण्यात आला सुंदर कार्यक्रमांमुळे ग्रामीण गरीब महिलांना, भूमिहीन महिलांचे सहकरी गट स्थापन करून त्यांना अर्थसहाय्य स्वयंरोजगार प्रशिक्षण देण्याचे कार्य केले जाते

४) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना

ग्रामीण रोजगार व आर्थिक सक्षमीकरणाला पाठबळ देणारा केंद्रीय मुख्य कार्यक्रम म्हणजे मनरेगा योजना होय. सदर योजनेची सुरुवात २ फेब्रुवारी २००० पासून राष्ट्रीय रोजगार हमी कायदा २००५नुसार करण्यात आली या योजनेनुसार प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला वर्गातील किमान १०० दिवसांच्या कामाची हमी देण्यात आलेली आहे या योजनेचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे स्त्री पुरुषांना समान मजुरीची तरतूद कलेली असून एकुण लाभार्थ्यांमध्ये १३ लाभार्थी महिला असणे गरजेचे आहे

५) आर्थिक सक्षमीकरण आणि गरिबी निर्मूलन:

ग्रामीण भारतातील आर्थिक सक्षमीकरण आणि गरिबी निर्मूलनासाठी उत्प्रेरक म्हणून महिला उद्योजकतेमध्ये प्रचंड क्षमता आहे. त्यांच्या उद्यमशीलतेचा आणि चातुर्याचा उपयोग करून, ग्रामीण भागातील स्त्रिया उपजीविकेच्या संधी निर्माण करू शकतात, उत्पन्न मिळवू शकतात आणि संपूर्ण समुदायाची उन्नती करू शकतात. पारंपारिक हस्तकला, शेती, पशुपालन किंवा नाविन्यपूर्ण उपक्रम असो, महिला उद्योजक ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत, समृद्धी आणि स्वावलंबनाला चालना देण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान देतात.

६) लैंगिक समानता आणि सामाजिक सक्षमीकरण:

आर्थिक सक्षमीकरणाच्या पलीकडे, महिला उद्योजकता ग्रामीण समुदायांमध्ये लैंगिक समानता आणि सामाजिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देते. पारंपारिक लैंगिक भूमिका आणि रूढींना आव्हान देऊन, महिला उद्योजक भावी पिढ्यांना प्रेरणा देतात आणि सर्वसमावेशक विकासाचा मार्ग मोकळा करतात. ते रोल मॉडेल, मार्गदर्शक आणि बदलाचे एजंट बनतात, महिलांचे हक्क, सशक्तीकरण आणि तळागाळात नेतृत्व करतात.

७) नवकल्पना आणि शाश्वत विकास:

ग्रामीण भारतातील महिला उद्योजक नाविन्यपूर्ण आणि शाश्वत विकास, स्थानिक आव्हानांवर उपाय शोधण्यात आणि प्रतिकूल परिस्थितीत लवचिकता वाढविण्यात आघाडीवर आहेत. पर्यावरणपूरक शेती पद्धती, अक्षय ऊर्जा उपक्रम किंवा सामाजिक उपक्रम, महिलांच्या नेतृत्वाखालील उपक्रम पर्यावरण संवर्धन, संसाधन ऑप्टिमायझेशन आणि सामुदायिक लवचिकतेमध्ये योगदान देतात आणि अधिक टिकाऊ भविष्यासाठी पाया घालतात.

८) वित्त आणि उद्योजकीय समर्थनासाठी प्रवेश:

तथापि, ग्रामीण भारतातील महिला उद्योजकांना त्यांची पूर्ण क्षमता वापरण्यासाठी, वित्त आणि उद्योजकीय सहाय्य मिळणे अत्यंत महत्वाचे आहे. बँका आणि वित्तीय संस्था महिला उद्योजकांच्या अनन्य गरजांना अनुसरून आर्थिक उत्पादने, सेवा आणि क्षमता-निर्माण उपक्रम प्रदान करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. मायक्रोफायनान्स योजना आणि तारणमुक्त कर्जापासून ते वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम आणि कौशल्य विकास उपक्रमांपर्यंत, बँका महिला उद्योजकांना यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक संसाधने, ज्ञान आणि नेटवर्कसह सक्षम करू शकतात.

९) समावेशक बँकिंग पद्धतींना प्रोत्साहन देणे:

शिवाय, बँका आणि वित्तीय संस्था महिलांना वित्तपुरवठा करण्यास प्राधान्य देणाऱ्या, लिंगभेद दूर करणाऱ्या आणि उद्योजकतेसाठी एक सहाय्यक परिसंस्था निर्माण करणाऱ्या समावेशक बँकिंग पद्धतींना प्रोत्साहन देऊ शकतात. कर्ज अर्ज प्रक्रिया सुलभ करून, लवचिक परतफेडीच्या अटी देऊन आणि मार्गदर्शन आणि नेटवर्किंग संधी प्रदान करून, बँका एक सक्षम वातावरण तयार करू शकतात जे महिला उद्योजकांना त्यांचे उपक्रम शाश्वतपणे भरभराटीस आणण्यासाठी आणि वाढवण्यास सक्षम करते.

१०) सहयोगी भागीदारी आणि इकोसिस्टम बिल्डिंग:

शिवाय, ग्रामीण भारतातील महिला उद्योजकतेचे पालनपोषण करणारी एक मजबूत इकोसिस्टम तयार करण्यासाठी बँका, सरकारी संस्था, ना-नफा संस्था आणि समुदाय भागधारक यांच्यातील सहयोगात्मक भागीदारी आवश्यक आहे. सामूहिक कौशल्य, संसाधने आणि नेटवर्कचा फायदा घेऊन, भागधारक नाविन्यपूर्ण उपाय तयार करू शकतात, प्रणालीगत अडथळे दूर करू शकतात आणि महिलांच्या नेतृत्वाखालील उपक्रमांचा प्रभाव वाढवू शकतात, ग्रामीण समुदायांमध्ये सर्वसमावेशक वाढ आणि समृद्धी आणू शकतात.

ग्रामीण भारतातील महिला उद्योजकतेचे महत्त्व जास्त सांगता येणार नाही. आर्थिक सक्षमीकरण, सामाजिक समावेशन आणि शाश्वत विकासासाठी उत्प्रेरक म्हणून, महिला उद्योजक सकारात्मक बदल घडवून आणत आहेत आणि ग्रामीण भूदृश्य बदलत आहेत. वित्त, उद्योजकीय सहाय्य आणि सहयोगी भागीदारीचा उपयोग करून,

बँका आणि वित्तीय संस्था महिला उद्योजकांना त्यांच्या पूर्ण क्षमतेची जाणीव करून देण्यासाठी आणि ग्रामीण भारतासाठी उज्वल, अधिक न्याय्य भविष्य निर्माण करण्यासाठी सक्षम बनवू शकतात.

❖ महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात राज्यशासनाची भूमिका

१) उमेद महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान

केंद्र शासनाच्या राष्ट्रीयग्रामीण आजीविका अभियानाच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात 'उमेद' महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानाची स्थापना करण्यात येऊन जुलै २०११ मध्ये या अभियानास सुरुवात झाली. या अभियानात महाराष्ट्रातीलतील ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महिला स्वयं सहाय्यता समूहांची स्थापना करणे, संस्था बांधणी, त्यांची क्षमता बांधणी करणे, त्यांना गुणवत्ता व मागणी आधारित ऋण वित्तीय सहाय्यता, सामाजिक समावेशन, विकासाच्या विविध विषयांवर प्रशिक्षण देणे, विविध स्तरावरील संवेदनशिल, पारदर्शक, उत्तरदायी अंमलबजावणी यंत्रणा ही या अभियानाची ठळक वैशिष्ट्ये आहेत. ग्रामीण महिला उद्योजकांना विशेषतः उमेद अभियानातील महिला उद्योजकांना, स्वयं सहाय्यता समूहांना शून्य टक्के व्याजदराने कर्ज उपलब्ध होण्यासाठी सुमतीबाई सुकळीकर उद्योगीनी महिला सक्षमीकरण योजना राबविण्याचा निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या ग्राम विकास विभागाने १४ ऑक्टोबर २०१६ रोजी घेतला. थोडक्यात उमेद अभियानाची ग्रामीण महिला सक्षमीकरणातील भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

२) ग्रामीण महिला सक्षमीकरणात महिला आर्थिक विकास महामंडळाची भूमिका (माविम)

आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षानिमित्त ४ फेब्रुवारी रोजी १९७५ महाराष्ट्र शासनाकडून महिला आर्थिक विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. २० जानेवारी २००३ रोजी महाराष्ट्र शासनाने माविमला महिला स्वयं सहाय्यता समूहांच्या माध्यमातून विविध महिला सबलीकरणाच्या योजना राबविण्यासाठी नोडल संस्था म्हणून जाहीर केले आहे. माविममार्फत महिला स्वयं सहाय्यता लोकसंस्था उभारणे, सूक्ष्म वित्त पूरवठा, उपजिविका व महिला उद्योजकता विकास, महिला सक्षमीकरण व सामाजिक समानता या चार घटकांवर भर दिला जातो. म्हणून माविमचे हे योगदान सर्व समूदायातील महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक सक्षमीकरणासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

३) ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका

ग्रामीण महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणात अनेक स्वयंसेवी संस्था आपली भूमिका प्रभावीरित्या पार पाडत आहेत. जसे बायफ मित्र, अफार्म, चैतन्य, लुपिन फाउंडेशन, पाणी फाउंडेशन, टाटा ट्रस्ट, वॉटर यासारख्या अनेक संस्था ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. याबरोबरच संयुक्त सामाजिक जबाबदारीच्या बद्ध माध्यमातूनही अनेक स्वयंसेवी संस्था आर्थिक सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न करत आहेत.

समारोप

वरिल सर्व बाबींचा चिकित्सक दृष्टीने[विचार केल्यास ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणात अनेक घटक महत्त्वपूर्ण आहेत. तसेच ग्रामीण महिलांच्या सक्षमीकरणातील अडथळे विचारात घेऊन त्यावर मात करणे तेवढेच गरजेचे आहे. जसे निरक्षरता, अंधश्रद्धा, ग्रामीण शेतमजूर महिलांचे प्रश्न, उपजिवीकेसाठी होणारे स्थलांतर यांसारख्या प्रश्नांच्या बाबतीत शासनाची भूमिका तर महत्त्वाची आहेच मात्र त्यासोबतच महिलांनी स्वतःच्या विकासाविषयी जागरूकता व मनोबल वाढविणे तितकेच गरजेचे आहे. आणि त्याकरिता पुरुषांनीही महिलांच्या विकासासाठी पाठिंबा देणे गरजेचे आहे. तरच ग्रामीण महिला सामाजिक, आर्थिक, राजकीय दृष्ट्या सक्षम होईल हे निश्चित!

संदर्भसूची

- १) शर्मा जी. एल, सामाजिक मुद्दे, रावत पब्लिकेपन्स, जयपूर २०१५.
- २) मासिक योजना २०११.
- ३) यशदा यशमंथन डिसेंबर २००३.
- ४) लोकराज्य नोव्हेंबर २०१८.
- ५) मासिक योजना ऑक्टोबर २०१८
- ६) डॉ. देसले किरण जी.. स्पर्धा परीक्षा अर्थशास्त्र भाग २.. आर्थिक व सामाजिक वि २०१३.
- ७) पटेल कल्पना, भारतीय संस्कृति एवं महिला सशक्तिकरण, पॅराडाइज पब्लिषर्स,
- ८) मासिक कुरुक्षेत्र जुलै २०१९.